

УДК 334.012.2:336.225.68(477)

Тіньова економіка: сутність, причини виникнення та шляхи подолання

Скорук О.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки, безпеки
та інноваційної діяльності підприємства
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

У статті досліджено сутність, складники та особливості тіньової економіки в Україні. Проведено порівняльний аналіз рівня тіньової економіки України з іншими країнами. Обґрунтовано основні причини виникнення тіньової економіки та її прояви, визначено наслідки тіньової економіки для економічної безпеки держави. Запропоновано шляхи подолання тіньової економіки для зміцнення економічної безпеки України.

Ключові слова: тіньова економіка, рівень тіньової економіки, причини тіньової економіки, наслідки тіньової економіки, економічна безпека держави, загроза економічній безпеці, детінізація економіки.

Скорук Е.В. ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА: СУЩНОСТЬ, ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье исследованы сущность, составляющие и особенности теневой экономики в Украине. Проведен сравнительный анализ уровня теневой экономики Украины с другими странами. Обоснованы основные причины возникновения теневой экономики и ее проявления, определены последствия теневой экономики для экономической безопасности государства. Предложены пути преодоления теневой экономики для укрепления экономической безопасности Украины.

Ключевые слова: теневая экономика, уровень теневой экономики, причины теневой экономики, последствия теневой экономики, экономическая безопасность государства, угроза экономической безопасности, детенизация экономики.

Skoruk O.V. SHADOW ECONOMY: THE NATURE, CAUSES OF OCCURRENCE AND WAYS TO OVERCOME IT

The article explores the essence, components and features of the shadow economy in Ukraine. A comparative analysis of Ukraine's shadow economy with other countries was carried out. The main reasons and manifestations of the shadow economy are substantiated, the consequences of the shadow economy for the economic security of the state are determined. The ways of overcoming the shadow economy for strengthening economic security of Ukraine are proposed.

Keywords: shadow economy, level of the shadow economy, causes of the shadow economy, effects of the shadow economy, economic security of the state, threat to economic security, shadowing of the economy.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Для сталого розвитку економіки України та входження її до світового співтовариства суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє скороченню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконалення різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою, до зниження рівня фінансової безпеки; зростає корупція в органах державної влади; підвищується рівень криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; знижуються конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість держави; поширюється відтік вітчизняного капіталу за кордон тощо.

З огляду на вищезазначене тіньова економіка є однією з істотних загроз національній безпеці держави в економічній сфері.

Масштаби тіньової економіки досягли критичного рівня, тому актуальним є пошук напрямів мінімізації тіньової економіки як важливих передумов зростання економічної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми тінізації економіки досліджували і вітчизняні, і зарубіжні науковці. Теоретично-методичні основи тіньової економічної діяльності розглядали у своїх працях Д. Блейдс, Г. Гроссман, Р. Гутманн, Е. де Сото, В. Танзі, Е. Фейг та інші вчені. Серед вітчизняних учених-економістів найбільш значимі наукові дослідження тіньових економічних процесів провели А.В. Базиліук, З.С. Варналій,

В.О. Мандибур, В.І. Мунтіян, О.О. Пилипченко, О.В. Турчинов, Я.А. Жаліло та ін. Їм належать розробки таких важливих аспектів цієї складної проблеми, як етапи формування, причини виникнення та закономірності розвитку тіньової економіки, характеристика її основних видів і механізмів функціонування, формування методів оцінки масштабів тіньової економіки та шляхів детінізації економіки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість публікацій та їх високий рівень теоретичного опрацювання з досліджуваної проблеми, питання причин виникнення та шляхів подолання тіньової економіки залишаються актуальними для нашої держави і потребують додаткових досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – полягає в дослідженні сутності, складників та особливостей тіньової економіки в Україні, з'ясуванні основних причин виникнення тіньової економіки та її проявів, визначенні шляхів її подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тіньовий сектор економіки існує в будь-якій країні незалежно від рівня розвитку національної економіки. Проте в одних країнах тіньова економіка перебуває на рівні, що не має суттєвого впливу на економіку (5-12% ВВП), а в інших – згубно впливає на всі соціально-економічні процеси (понад 30% ВВП). До другої категорії країн, на жаль, і належить Україна, обсяг тіньової економіки якої, згідно з даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі, протягом 2010-2016 рр. коливався в межах 34-43% (рис. 1).

Значення інтегрального показника тіньової економіки розраховані відповідно до Методич-

них рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, розроблених відділом економічної безпеки та детінізації економіки департаменту макроекономіки Мінекономіки і затверджених Наказом Мінекономіки від 18 лютого 2009 р. № 123 [2].

Поширення тінізації економічних відносин в Україні розпочалося ще за часів СРСР. Особливо стрімкими темпами вона розвивалася в роки перебудови (1985-1991 рр.). Тому зі здобуттям незалежності Україна отримала у спадок вже сформований сектор. Стрімкий розвиток тіньової діяльності в перші роки незалежності України був зумовлений відсутністю напрацьованих вітчизняними вченими-економістами, соціологами, культурологами, політологами концепції ринкових перетворень, яка б мала наукову основу та враховувала менталітет і культурні цінності української нації.

Тіньова економіка ще в другій половині ХХ ст. була предметом масштабних досліджень для вітчизняних і зарубіжних науковців. На цей період припадає значна кількість наукових публікацій з питань тіньової економіки (одна з перших – стаття американського економіста П. Гутманна «Підпільна економіка» [3]), міжнародних конференцій (перша міжнародна конференція з питань проблеми тіньової економіки, на якій було представлено близько 40 доповідей, проведена 1983 р. в Белефельді) та спеціальних робочих груп, створених на початку 80-х рр. парламентами й урядами низки країн, які вивчали сфери поширення, величини та тенденції розвитку тіньової економіки.

Відомо, що термін «тіньова економіка» використовують не в усіх країнах. У багатьох із них вживані близькі за значенням поняття,

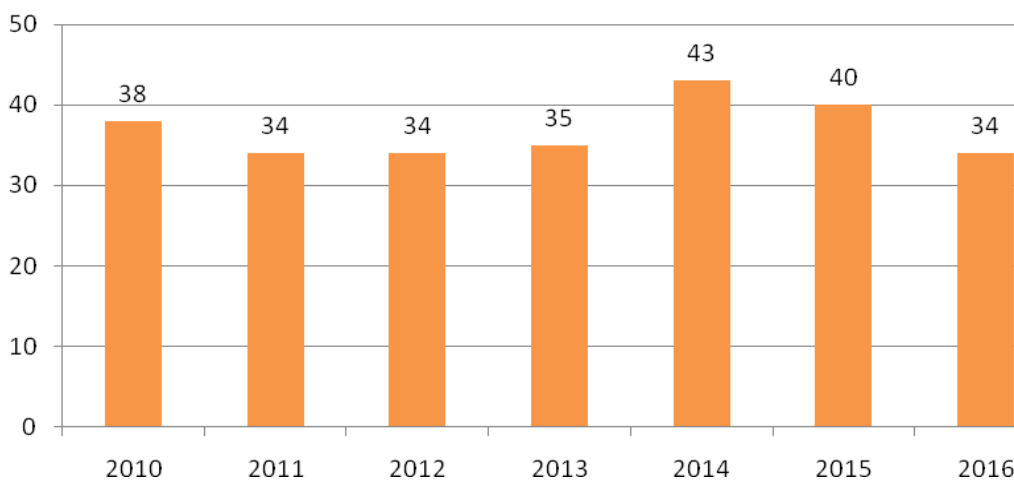

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від офіційного ВВП)

Джерело: [1]

такі як, зокрема, «неофіційна економіка», «паралельна економіка», «економіка чорного ринку», «друга економіка», «фіктивна економіка», «підпільна економіка», «неврахована економіка». Крім цього, вчені-економісти досі не сформулювали чіткого визначення сутності категорії «тіньова економіка» та її структурних елементів.

Одне з перших визначень тіньової економіки запропонував Віто Танзі, економіст МВФ: тіньова економіка – це частина валового національного продукту, яка через її відсутність у звітності та/або заниження її величини не відображена в офіційній статистиці [4].

Ульріх Тіссен, німецький дослідник, застосовує поняття «тіньова економіка» для тих видів діяльності, в яких створюється нова вартість, що не враховується офіційною статистикою [5, с. 61].

Згідно з найбільш поширеним визначенням, яке запропонував Е. Фейг, до тіньової економіки належить уся економічна діяльність, що з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою [6, с. 23]. Близьким до цього є й визначення П. Гутманна: тіньова економіка – це будь-яка економічна діяльність, не врахована офіційною статистикою [3, с. 33]. Отже, зарубіжні дослідники використовують статистичний підхід до визначення сутності тіньової економіки.

О.В. Турчинов зазначає, що тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [7, с. 32]. Вітчизняний автор, на наш погляд, підтримує визначення тіньової економіки, що запропонували західні вчені, такі як, зокрема, Е. Фейг, П. Гутманн.

С.М. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устенко та С.І. Юрій визначають тіньову економіку як вид економічної діяльності, спрямованої на отримання заборонених доходів, ухилення від державного, наддержавного і громадського контролю та сплати податків під час здійснення легальних видів економічної діяльності [8, с. 447].

На думку З.С. Варналія, тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих (як протиправних, так і законних, але аморальних) економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутків за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків [9, с. 430].

Вважаємо, що тіньова економіка – це приховувана та/або не приховувана економічна діяльність, мета якої полягає в умисному чи вимушеному отриманні надприбутків внаслідок неконтрольованих соціально-економічних відносин.

В економічній літературі існують різні погляди на визначення складових частин тіньової економічної діяльності. Наприклад, Е. Фейг виділяє економічну діяльність, що є легальною, неприхованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою («неформальна економіка»), а також протизаконну, свідомо приховувану економічну діяльність («підпільна економіка») [6]. П. Гутманн виділяє нелегальну, приховану та неформальну складові частини тіньової економіки [3].

О.В. Турчинов у своїх працях виділяє чотири складові елементи тіньової економіки: не приховувана від державних органів економічна діяльність, але через об'єктивні й суб'єктивні причини не врахована, не контролювана і не оподатковувана державою; легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається повне або часткове ухилення від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів, а також порушення її державної регламентації (тобто суб'єкт тіньової економічної діяльності отримує додатковий дохід шляхом порушення чинного податкового та іншого законодавства, що регламентує економічну діяльність); незаконна, навмисно приховувана від державних органів економічна діяльність; діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом скоєння чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність [7].

З.С. Варналій виділяє такі три основні складники тіньової економіки [10]:

– неофіційна економіка – діяльність домогосподарств, що виготовляють та споживають товари чи послуги власного виробництва для власних потреб чи потреб членів своєї сім'ї;

– кримінальна економіка – виробництво та продаж заборонених товарів і послуг (наркотики, вибухові речовини);

– іллегальна економіка – незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств.

Зробивши огляд різних поглядів на визначення тіньової діяльності та її складників, вважаємо, що для здійснення ґрунтовного аналізу тіньової економіки необхідна така її класифікація за характером діяльності суб'єктів:

– «прихована» («сіра») тіньова економіка – цілком дозволена економічна діяльність, пов'язана з виготовленням легальних товарів і наданням легальних послуг (будівельно-монтажні, побутові, медичні, послуги оренди тощо), які частково не обліковані офіційною статистикою та, відповідно, приховані від оподаткування;

– «підпільна» («темно-сіра») тіньова економіка – незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємницької діяльності;

– «злочинна» («чорна») тіньова економіка – заборонена законом економічна діяльність, пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених товарів і послуг (наприклад, корупція, наркоторгівля).

Україна за масштабами тіньового сектору економіки посідає чільне місце серед країн світу. Результати дослідження міжнародної Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА), присвячені оцінці та прогнозу розвитку глобальної тіньової економіки, свідчать про те, що найвищий рівень тіньової економіки серед 28 досліджених країн, мають Азербайджан (67,04%), Нігерія (48,37%), Україна (45,96%), Шрі-Ланка (37,76%), Росія (39,07%), Бразилія (34,76%). Найнижчий рівень зафіксований у США (7,78%), Японії (10,08%) та Китаї (10,15%) [11].

Вважаємо, що основні причини існування та зростання обсягів тіньової економіки в Україні такі:

– затяжна соціально-економічна криза в країні;

– існування організованої економічної злочинності, корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування (за рів-

нем корупції Україна посіла у 2016 р. 131 місце зі 176 країн);

– наявність позабанківського грошового обігу;

– складність та хаотичність податкового законодавства;

– недосконалість чинного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки;

– діяльність криміногенної банківської системи;

– тіньова психологія та тіньова мораль нашого суспільства.

Основні прояви тіньової економіки такі: нелегальна зайнятість та заробітна плата; готівкові операції, що не обліковуються; нелегальні зовнішньоекономічні операції; виготовлення та реалізація необлікованої продукції, реалізація товарів за заниженими цінами; збільшення витрат за рахунок завищення вартості придбаних товарів тощо.

Пріоритетними напрямками детінізації економіки, на нашу думку, є:

– посилення боротьби з корупцією та очищення влади;

– створення умов для легалізації зайнятості;

– удосконалення контролю за зовнішньоекономічною діяльністю;

– створення сприятливого бізнес-середовища;

– протидія легалізації (відмиванню) тіньових доходів тощо.

Висновки з цього дослідження. Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, наявне в будь-якій країні. Існування тіньової економіки створює загрозу національній безпеці нашої держави. Проте її дуалістичний характер має як позитивний, так і негативний вплив на національну економіку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://me.gov.ua/Documents/Download?id=03bb37c9-4771-43ab-b2a9-821009f0f407>
2. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки: затверджені Наказом Міністерства економіки України 18 лютого 2009 р. № 123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>
3. Gutmann P.M. The Subterranean Economy / P.M. Gutmann // *Financial Analysts Journal*. – 1977. – № 33.
4. Tanzi V. The Underground Economy in the United States Abroad / V. Tanzi. – Lexington, Mass: Lexington Books, 1982. – 70 p.
5. Тіссен У. Тіньова економіка: методи прогнозування, проблеми кількісної оцінки та висновки для економічної політики / У. Тіссен // *Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини*. – К., 1997. – С. 61.
6. Feige E. A new perspective on macroeconomic phenomena: the Theory and measurement of the unabsorbed sector in the US economy / E. Feige. – Causes, 1980.
7. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. – К.: АртЕк, 1995. – 300 с.

8. Економічний енциклопедичний словник / ред.-упоряд. С.В. Мочерний. – Т. 2. – Львів: Світ, 2005. – 568 с.
9. Економічна безпека: [навч. посіб.] / за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.
10. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: [монографія] / ред. З.С. Варналій. – К.: НІСД, 2006. – 574 с.
11. Україна посідає третє місце в рейтингу країн із найбільшим обсягом тіньової економіки – дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/-ukrajina-zajmaje-tretje-mistse-v-rejtingu-krajin-z-najbilshim-obsjagom-tinovoji-ekonomiki-doslidzhennja-195533.html>